

АГРАРНА НАУКА ТА ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД ВСТАНОВЛЕННЯ ІНТЕНСИВНИХ МЕТОДІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Олександр Каденюк, Ірина Завадська, Ірина Гуменюк

Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський
akadenyuk@gmail.com, irynazavadaska80@gmail.com, irynahumenyuk79@gmail.com

<https://doi.org/10.37406/sXXIcp.2021.v1.108>

Вступ

Наявність неосяжних чорноземів, що за площею та родючістю найзначніші у всьому світі, позначилася на суспільно-економічному стані нашої країни. Хліборобство завжди було невід'ємною частиною українського способу життя. Тут особливого поширення з давніх часів набуло одноосібне господарство. Це відбилося на ментальності народу, його культурі та суспільно-економічній організації.

Ефективне використання природних та кліматичних умов може забезпечити надзвичайно високий рівень виробництва продовольчих товарів та сировини для ряду галузей промисловості. Найважливішою передумовою цього є працьовитість та добросовісне ставлення сільськогосподарських товаровиробників до ведення аграрного виробництва. Не менш важливою умовою є урахування традицій розвитку сільськогосподарського виробництва на терені сучасної України та використання надбань сільгосп-науки, носіями яких є фахівці аграрного профілю.

Історія українського народу – це значною мірою історія розвитку землеробства. Починаючи з стародавніх часів, наші пращури обробляли землю, сіяли жито, пшеницю, інші культури. При цьому вони прагнули, як можна ефективніше використовувати земельні багатства.

Реалізація предметно перетворюючих можливостей людини, так само, як і норма реакції на те чи інше докільля, знаходить своє втілення у процесі природокористування – процесі взаємодії людини з довкіллям, який здійснюється на основі специфічних шляхів та засобів включення природних об'єктів у структуру життєдіяльності людини з метою задоволення потреб.

Одним із видів ресурсів є інформація – сукупність знань та фактичних даних про матеріальний та духовний світ, про закономірності й тенденції його розвитку.

Розвиток сільськогосподарського виробництва на території України пов'язаний із характером взаємовідносин людей у господарському житті, типом знарядь праці та напрямом освоєння довкілля.

Аграрна наука складалась під впливом інноваційного природокористування, яке виникло приблизно в часи, коли виразно простежується черговий великий поділ праці та соціальної диференціації – відокремлення міста від села, тобто ремесла та торгівлі від скотарства та землеробства. Хронологічно цей період окреслюється пізнім середньовіччям і наступними періодами історії.

Починаючи з глибокої давнини, землеробство вважалось однією з найважливіших галузей людської діяльності, саме воно сприяло становленню та розвитку відтворюючого господарства в людському суспільстві.

Після скасування кріпаччини сільське господарство України, як і всієї Російської імперії, розвивалося капіталістичним шляхом. Проте розвиток капіталізму в сільському господарстві гальмувався наявністю кріпосницьких пережитків, особливо в поміщицьких землеволодіннях. Землевласники Східної України створювали з своїх

маєтках економії, де була робоча худоба, землеробські знаряддя і змушували селян виконувати панщину. На західноукраїнських землях зберігалася фільваркова система. Швидкими темпами відбувалася товаризація великих поміщицьких господарств, які за кількістю проданої сільськогосподарської продукції і сировини займали панівне становище на внутрішньому і зовнішньому ринках. Поступово в товарно-грошові відносини втягувалися середні господарства. Невеликі поміщицькі господарства зберігали натуральний характер і були слабо пов'язані з ринком.

Земля стала товаром. За 1863-1902 рр. було продано і куплено 25 млн. 600 тис. десятин землі. Купували землю селяни, купці, товариства. Колишні землевласники ставали чиновниками або представниками вільних професій.

У пореформений час відбувалася боротьба між двома шляхами розвитку в сільському господарстві. Один із них – реформістський, він відбивав інтереси поміщиків і був аналогічний до того, що набрав типових форм у Пруссії, які проявлялися у збереженні поміщицького землеволодіння і панщини. Цей тип господарювання передбачав поступове переростання поміщицького господарства на буржуазне при наявності політичної влади в руках великих землевласників і називався пруським шляхом. Він став для селян обтяжливим, оскільки вони перебували в залежності від великих землевласників.

Другий шлях - революційний, що означав перехід латифундій до власності селян і поступове утворення на їх основі фермерських господарств. Цей шлях розвитку сільського господарства – американський. При ньому головним чинником у сільському господарстві ставав селянин, котрий поступово трансформувався на фермера. Між цими двома шляхами розвитку капіталізму в аграрному виробництві в Російській імперії, у тому числі і в Україні, відбувалося гостре протистояння аж до жовтневих подій 1917 р.

Отже, розвиток аграрних відносин в Україні у пореформений період відбувався капіталістичним шляхом за наявності типу господарювання. Саме такий тип ведення сільського господарства став для України свого роду класичним.

Розділ 1.

Наприкінці XIX початку XX століття в українських землях, які входили до складу Російської імперії, розширюється мережа сільськогосподарських навчальних закладів. У 1883 р. було видано Положення про сільськогосподарські школи [1,3]. Потреба в подібних навчальних закладах стала необхідна з причин незадоволення потребам нового часу і швидкого застосування новітніх підходів у господарюванні. Спеціальна школа є одним з факторів в прогресі сільського господарства, яке може вдосконалюватися лише при наявності певних соціальних та економічних умов, що відбуваються в суспільстві. Тому в Положенні про сільськогосподарську освіту від 26 травня 1904 р. визначені сільськогосподарські навчальні заклади, які мали триступеневу підготовку спеціалістів для села: нижчі, середні та вищі [2, 221].

Нижчі навчальні заклади поділялися на нижчі сільськогосподарські училища, нижчі школи першого і другого розрядів та практичні сільськогосподарські школи. Нижчі сільськогосподарські училища мали на меті підготовку до практичної сільськогосподарської діяльності. В нижчих школах підготовка відбувалась переважно шляхом ведення практичних занять досвідченими спеціалістами сільського господарства.

Практичні школи готували умілих техніків – робітників з різних галузей сільського господарства. Це були головним чином овочівники, тваринники, садівники,

виноградарі та ін. В таких школах термін навчання визначався згідно обраної спеціальності від одного до трьох років. Для вступу до них претендент повинен був володіти лише основами граматики, але і це було не головним, важливим чинником в оволодінні сільськогосподарських знань було їх застосування в господарській діяльності, а це залежало від форм землеволодіння та землекористування.

Найменша кількість надільної землі на душу селянського населення чоловічої статі припадала на три українські губернії: Київську, Подільську і Полтавську. Величина наділу в цих регіонах коливалась від 1,7 до 1,9 десятин [3, с.47].

За щільністю населення Подільська губернія посідала в Російській імперії друге місце після Московської (остання лідирувала, насамперед, завдяки самій столиці – місту Москві). Враховуючи велику щільність населення Поділля, можна говорити про так зване аграрне перенаселення краю, яке, втім, було характерним і для всієї Правобережної України в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. і що, безумовно, призводило до пролетаризації селянства та мобілізації земельної власності в руках тих, хто може організувати її використання з максимальним ефектом. За таких умов єдиним можливим напрямком розвитку сільського господарства є його інтенсифікація, оскільки екстенсивні методи господарювання практично повністю вичерпали себе ще на початку ХІХ ст.

В той час, як невеликі господарства сіяли в основному з року в рік зернові, виснажуючи ґрунт і знижуючи його родючість, то в міцних, великих господарствах все більшу площу займали посіви трав як для поліпшення структури ґрунту, так і для забезпечення худоби кормами. Торкнулися зміни і структури рільництва. У 1914 р., наприклад, 64 відсотки господарств Подільської губ. застосовували трипілля і 36 відсотків – інші форми обробки ґрунту [4, с. 15].

За таких умов середній валовий збір жита з 1 десятини у 1908-1914 роках становив у Подільській губернії 95 пудів, пшениці – 97 (у Київській – 94 та 100 пудів відповідно та 97 і 95 пудів – у Волинській) [5, с.98]. Таким досить високим як на той час врожайам сприяло і більш широке використання добрив: фосфоритної муки, томасшлаків, натрієвої селітри тощо. Звичайно, більше добрив застосовували міцні, заможні господарства. На Поділлі у 1913 році в господарствах розміром до 3 десятин на 1 дес. ріллі їх припадало 0,03 пуда, а у великих економіях (понад 25 десятин) – 0,54 пуда [6, с. 15].

Тому на початку ХХ століття на Поділлі широкого розвитку набула земська агрономія [7, 221].

Земські агрономи пропагували поліпшення ведення господарства не лише популярними лекціями, а й наочно – показовими заходами. Агрономи проводили в господарствах досліди з мінеральними добривами та показували ефективність цих добрив. Певна увага надавалась удосконаленню землеробних знарядь, але це відбувалось в основному в приватних маєтках. Удобрення полів проводилось переважно органікою, фосфоритами і вапном, а селяни удобрювали свої землі органікою частково і в невеликій кількості.

Як засвідчує газета «Обзор Подольской губернии за 1908 год» в поміщицьких маєтках проводились досліди з «американським паром», що дало непоганий врожай [8, 3-4].

Добре була розроблена методика сільськогосподарських змагань (конкурсів), та районних сільськогосподарських виставок, які проводило Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Дане товариство було

організовано в 1898 році [9,116-118]. Товариство мало свій часопис «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности». Редакція цього журналу тісно співпрацювала з Подільською земською управою, зокрема з сільськогосподарським відділом про, що свідчить зміст видань земської управи «Экономическая жизнь Подолии», «Кооперативный листок земского управления Подольской губернии» та ін.

Передові аграрні технічні новинки широко рекламувалися в періодичній літературі, яка торкалась економічних питань. Велика кількість подібної реклами була вміщена, зокрема, у кожному номері «Економічного листка» – друкованого органу Подільського губернського земства, щонедільній газеті «Киевский отклик» - виданні Київського губернського земства, журналі, «Наша кооперація» та інших часописах. Досить якісна, як на той час, реклама вже сама по собі була ознакою стрімкого розвитку ринкових відносин.

В цих спеціалізованих виданнях публікувалися матеріали про організацію сільськогосподарських ярмарок, про життя різних Подільських сільськогосподарських товариств: Союзу скотозаводчиків, відділу садівництва і ін.

Прикладом впливу нових економічних реалій другої половини ХІХ ст. на сільське господарство краю була діяльність Агрономічної Ради при Губернській землевпорядній комісії та повітових Рад на місцях. Ця інституція була створена в 1909 р. за ініціативою Головного управління землеустрою і землеробства на кошти, надані частково державою, а частково земським Управлінням. Головним завданням у роботі Агрономічної Ради була допомога власникам у господарюванні та раціональності одноосібних господарств, розповсюдженням сільськогосподарських знань шляхом проведення читань і співбесід, організації бібліотек, поширення науково-популярної літератури з аграрних питань, організація різного роду виставок.

Восени 1911 р. було досягнуто домовленості зо всіма повітовими земствами Подільської губернії щодо питання про передачу в розпорядження названої Ради організацію агрономічної допомоги населенню краю [10, с.1].

Зокрема велика увага приділялись інформації про різноманітні сільськогосподарські виставки та ярмарки. В червні 1914 р. в м. Ярмолинці відбулась сільськогосподарська ярмарка в якій приймали участь купці і селяни з Варшави, Одеси, Бердичева, Бессарабії та Подільської місцевості [11, с.54-55]. Досить показовою є інформація про правильну обробку землі «Земля дает миллионы – правильная обработка и удобрение земли приносит хозяину большие урожаи» [12, с.72].

Враховуючи те, що в Подільській губернії в сільській місцевості проживали і поляки, в 1909 р. у Вінниці видається довідкове видання Подільського товариства сільських господарів, яке було дозволено владою 12 травня 1909 року [13, арк.297], членами товариства були поляки поміщики [14, арк.316]. Листок розсилався виключно членам товариства.

Товариство організовувало практичні сільськогосподарські курси для населення, воно було одним з перших товариств по розповсюдженню сільськогосподарських знань серед селян Подоії [15, арк.302-304].

Таким чином сільськогосподарські знання серед селян розповсюджувалися двома шляхами: через інструкторів Подільської земської управи, відділу сільського господарства та через сільськогосподарські школи.

Інструктору (земському агроному, роз'їзтному садівнику, виноградарю і ін.)

приходилось обслуговувати великий район, переїжджаючи з місця на місце і надаючи поради окремим селянам, що не давало можливості достатньо ознайомитися з місцевими особливостями господарського життя, і відповідно вплинути на його зміни. Поради фахівця носили суто формальний характер, все зводилось до пропаганди тих чи інших сільськогосподарських знань.

На 1911 р. агрономічний персонал складався з губерньського агронома, його помічника, 13 агрономів повітових, спеціаліста з виноградарства і виноробства, інструктора з садівництва і огородництва, і 18 агрономічних старост. Серед персоналу було 3 особи з вищою освітою, 10 – середньою і 19 – з початковою. Грошове утримання одного агронома становило досить значну суму – 1900 руб. на рік.

Стараннями названої установи на території губернії було засновано 179 показових полів і 206 ділянок. Найбільша кількість з них припадала на Балтський та Вінницький повіти. Показово, що за своєю площею (від 4 до 6 десятин) показові поля наближалися до середніх селянських ділянок одноосібників краю. Деякі з них закладалися безпосередньо на землях селян-власників, інші – на землях, відведених для показових цілей з ліквідованих маєтків Селянського банку, а також таких, що належали приватним власникам і школам. У 1911 р. було організовано відвідання групою селян показового поля в Ольгопільському повіті.

Сільськогосподарська школа, була складним і дорогим знаряддям розповсюдження знань, і слугувала в основному інтересам великого господарства, їй також було складно сприяти покращенню та розвитку селянського господарства. В своїй більшості сільськогосподарські школи готували спеціалістів переважно для великих господарств, а такими були поміщицькі землеволодіння.

Досить важливу роль в аграрному виробництві Поділля відігравало промислове садівництво. Ця галузь завдяки високій товарності вирощуваних продуктів була прикладом активного проникнення ринкових відносин у сільськогосподарське виробництво. Особливістю садівництва на Поділлі було те, що ця форма господарювання стосувалась в переважній більшості тільки поміщицьких маєтків. Селянству з постійним дробленням земельних наділів в наслідок сімейних розділів, було економічно не вигідно займатися садівництвом. Тому, що продуктивність садівництва можлива лише при наявності 0,5 десятини на душу населення. Але, все ж таки, в другій половині XIX ст. на Поділля з Москви і Петербурга прибували купці або їх прикажчики, котрі закуповували фрукти, частина яких продавалася у сухому вигляді, що свідчило про їх високу конкурентноздатність на ринках Російської імперії. Лише з Ушицького повіту Подільської губернії у 80-х роках щорічно вивозилось близько 300 тис. пудів чорносливу, а загальна площа садів Поділля на середину 90-х років становила майже 40 тис. десятин, де вирощувалось 3 млн. пудів плодів [16, с. 145]. На початку XX ст. за кількістю вивезених за її межі яблук (у середньому 380 тис. пудів за рік) Подільська губ. поступалась лише Таврійській [17, с.47]. До повітів, де садівництво було розвинуте найкраще, належали Кам'янецький, Ушицький, Могилівський, Ямпільський, Літинський і Ольгопільський. Зокрема в Ольгопільському повіті, в містечку Кам'янка було створено перший виноградник. Засновником його був Вітгенштейн П.Х. (1768-1842). По смерті Кутузова М.І. фельдмаршала Вітгенштейна П.Х. Російський імператор Олександр I призначив головнокомандуючим російськими і пруськими військами під час війни з Наполеоном I. У 1829 р. Вітгенштейн вийшов у відставку і поселився в м. Кам'янка Подільської губернії [18, с.121]. Як вважає дослідник садівництва А. Шміт кам'янські

виноградники Вітгенштейна були одними з найкращих у Південно-західному краї. Лози кам'янського маєтку послужили джерелом для наповнення інших виноградників не тільки в губернії [18, с.40]. Що сприяло розповсюдженню знань населення Поділля в галузі виноградарства та виноробства.

Інша галузь сільського господарства Подільської губ., яка набула значного розвитку після реформи 1861 р. і яка разом із хліборобством займала провідне місце в економіці регіону – вирощування і переробка цукрового буряку. Важливість цих двох культур у сільськогосподарському виробництві як Поділля, так і Правобережної України загалом, дозволила відомому досліднику А.І. Ярошевичу назвати Південно-Західний регіон буряківничо-пшеничним виробничим середовищем [19, с.4]. Запровадження в сівозміну такого коренеплоду нерозривно пов'язане з переходом до досконалішої системи рільництва з поліпшенням обробітку землі й годівлі худоби. Постійно існуючий попит на цукрові буряки позитивно впливав на розвиток як місцевої промисловості, так й сільського господарства. «Обробіток ґрунту під буряки – взагалі досить складний і важкий, доведений у нас у багатьох бурякових господарствах до високого ступеня досконалості, особливо ж у південно-західних (у т. ч. Подільській) губерніях. Для обробітку застосовують у різних місцевостях різні, більш-менш досконалі знаряддя і плуги; а в окремих випадках вдаються навіть до парової оранки», - зазначав один з російських істориків-економістів початку ХХ ст. [20, с.6].

Певною мірою розвиток ринку та товарно-грошових відносин торкнувся і такої аграрної галузі, як тваринництво. Маючи міцну кормову базу і обширні пасовища, поміщики Поділля часто скуповували на ярмарках велику рогату худобу для того, щоб після випасу і відгодівлі продати її восени чи взимку з метою отримання прибутку [21, арк.5]. Чимало великої рогатої худоби відправлялось у Волинську губ. Частина збувалась у Петербург і Москву [22, арк.83,89].

Не зважаючи на це, тваринництво у поміщицьких маєтках Поділля в першій половині ХІХ ст. перебувало на досить низькому рівні. Однією з головних причин такого стану був швидкий розвиток зернового господарства, яке більше відповідало загальному низькому рівневі техніки і аграрної культури в цілому і могло забезпечити збільшення прибутків шляхом простого розширення орних земель.

На початку ХХ століття, особливо після реформи 9 листопада 1906 року, так званої «Столипінської аграрної реформи», актуальним стало питання про необхідність покращення селянського господарства – «особливо було б подумати над тим, як прийти на допомогу селянам в справі підняття і покращення сільськогосподарської культури» [23, с.1].

В діяльності Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості були спроби по організації не тільки розповсюдження сільськогосподарських знань, а й створення умов по навчанню дорослого і підростаючого покоління села, в розумному та раціональному застосуванні своїх сил та ресурсів в діяльності свого господарства.

Прагнучи якнайширше залучити інтенсивні методи господарювання в аграрну сферу економіки краю, ще в 1902 році Подільським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості було відкрито Відділення рослинництва, а у 1907 р. розпочало діяльність Довідкове інформаційне бюро. У коло обов'язків останнього входила розробка конкретних рекомендацій і порад щодо загальної організації та діяльності аграрних господарств, удобрення ґрунту, боротьби

проти шкідників та хвороб рослин.

Це повинно було відбуватися через впровадження агрономічних пунктів на селі, керувати якими могли ті, хто був професійно підготовленим і знав специфіку певного сільськогосподарського району. Така особа і повинна була б бути «провідником сільськогосподарських знань у все селянське середовище» [24, с.2].

Зокрема передбачалось, що такий фахівець взимку проводить заняття по сільському господарству підлітків, які пройшли курс навчання в народній школі, а для дорослого населення проводяться, як систематичні так і тематичні заняття з різних видів господарської діяльності.

Як зазначає прихильник такої ідеї «на здійснення таких пропозицій, хоча б в скромних розмірах, зустрічає перепони в відсутності необхідних матеріальних можливостей і в безграмотності значної кількості населення» [25, с.4].

Якщо враховувати такий стан речей, то в першу чергу необхідно звертати увагу на загальноосвітні заходи серед селян, а наступний крок це безпосередньо робота по впровадженню спеціальних знань сільськогосподарської галузі.

Про зрушення в розвитку продуктивних сил сільського господарства регіону свідчить досить широке використання сільськогосподарських машин і вдосконалених знарядь праці. Характерно, що під впливом ринкових умов, сільськогосподарська техніка все більше проникала в селянське господарство. За даними В.В.Нечитайла, на початку ХХ ст. поліпшені знаряддя праці у селянських господарствах Подільської губ. становили понад 20 відсотків загальної їх кількості [26, с.214].

Розділ 2.

За умов активного розвитку ринкових відносин кінця ХІХ – початку ХХ ст. частину питань, пов'язаних із захистом економічних інтересів переважаючої більшості населення, особливо малозабезпеченої частини, від подальшої концентрації та монополізації ринку великим капіталом вирішував кооперативний рух. Саме він став могутнім чинником втягнення у товарно-грошові відносини широких верств населення, що сприяло конкуренції, розвитку малого та середнього бізнесу. Однією з особливостей розвитку торгівлі в Російській імперії була велика кількість торгівельних посередників. Було це характерно і для Подільської губ., де торгове посередництво набуло широкого розмаху. Можливо, через це на початку ХХ ст. за чисельністю споживчих об'єднань, кількістю їх членів та питомою вагою населення, охопленого кооперацією, саме Правобережна Україна займала перше місце в імперії [27, с.100]. Особливо зросла кількість подібних організацій після 1905 р. За цим показником Київська та Подільська губернії займали, відповідно, перше та друге місце в Росії. Слід зазначити, що за темпами кількісного росту мережі кооперативних установ Подільська губ. навіть випереджала Київську [28, с.151].

Важливою ланкою земельного реформування було виділення селян на хутори та відруби. Відомо, що до 1906 р. в українських губерніях існувало черезсмужжя, багатосмужжя і сервітути, які були невігідними в селянському землекористуванні, але вигідними для поміщиків. Так, щоб перевезти врожай, зібраний на своєму наділі, який смугами розкидався між поміщицьким полем, селянин змушений був просити дозволу в поміщика переправити своє збіжжя через його землеволодіння і, одержавши згоду, платив йому за те грошима або продукцією чи відробляв у його помісті. Крім того, за користування сервітутами — лісом, пасовищами, водопоями, толоками тощо — селянин також мусив платити поміщикам, які вважали себе власниками сервітутів.

Тому ставилось завдання — ліквідувати багатосмужжя, черезсмужжя і сервітути «зверху» під контролем центрального уряду, і якщо виникне необхідність, то силою. Звичайно, такий підхід відповідав інтересам селян, оскільки вони одержали б право на зведення земель в єдине ціле — відруб, а також на земельний наділ у полі з правом спорудження на ньому будівлі, тобто на заснування хутірського господарства. Хутори та відруби були вигідні і для ведення господарства, і для продажу. Процес їх утворення базувався на добровільних принципах, а не шляхом «насадження», як трактувала колишня радянська історіографія.

Дослідження столипінської реформи, проведені ще до революції 1905-1907 рр., свідчать, що в Російській імперії відбувався процес переходу до приватного землекористування, розселення на хутори і відруби з ініціативи самих селян, без будь-якого тиску з боку уряду і навіть навпаки, всупереч перешкодам на цьому шляху. Серед усіх губерній України найактивніше засновували хутори селяни Волинської губернії, зокрема на нинішній Житомирщині, де на хуторах досить ефективно господарювали німці-колоністи. Буквально за кілька років без будь-якого тиску властей розселення, яке почалося в одному селі з ініціативи підприємливих селян, швидко охоплювало всю губернію, досягнувши на початку ХХ ст. в окремих повітах понад 80%.

Розподіл землі відбувався надзвичайно справедливо. Так, ділянки класифікувалися за якістю, бажаючі їх купити вносили на торгах відповідні кошти, що потім у порядку компенсації надходили тим, кому дісталися гірші землі. Ділянки середньої якості надавались у користування без доплат. При такому поділі, як правило, кращі землі (діставалися заможним селянам. Практикувались і такі принципи розподілу, як збільшення ділянки за умови, що вона невисокої якості, і зменшення найкращих. На початку 1916 р. в українських селах функціонувало 440 тис. хутірських і відрубних господарств (13% загальної кількості селянських дворів). Більшість з них припадала на степові губернії: Таврійську, Херсонську, Катеринославську. Чимало хуторів і відрубів було і на Правобережжі, зокрема у Волинській та Київській губерніях. Уряд надавав селянам, які вирішили займатися хутірським господарством, допомогу на пільгових умовах, зокрема лісоматеріал для будівництва оселі. Крім того, селянам, котрі переїжджали з села і влаштовувалися на хутірській ділянці, виплачувалася винагорода за рахунок того господаря, до якого переходила в користування садиба селянина, що переселився на хутір. Слід зауважити, що перенести селянську садибу на хутір коштувало досить дорого – від 100 до 300 крб., тому не кожному селянину це було під силу. Хутори засновувалися з ініціативи найбільш сильних, заповзятливих і підприємливих селян, які не боялися труднощів і любили працювати на землі, залучали до сільськогосподарської праці з раннього віку своїх дітей. Відруби та хутори створювалися не тільки на надільній землі, а й на поміщицькій та казенній.

Документальні джерела свідчать, що роки після прийняття основних державних актів, які становили суть реформи, характеризуються піднесенням господарства на значно вищій щабель. Це було викликано незворотними бурхливими перетвореннями на селі.

Наведемо лише деякі дані про зміни в сільському господарстві Російської імперії під впливом столипінської реформи. Урожайність з 1906 до 1915 р. підвищилася на 14%, а в деяких губерніях – на 20-25%. Урожай основних зернових культур зріс з 2 млрд. пудів у 1884 до 4 млрд. пудів у 1911 р., тобто подвоївся. У період з 1909 до 1913

р. виробництво зернових перевищило на 28% таке саме виробництво в США, Аргентині, Канаді разом узятих. Різко зріс експорт сільськогосподарської продукції. На зовнішній ринок вивозилося зерно; цукор, масло тваринне, яйця, домашня птиця, коні, сирі шкури, насіння льону та кормових трав тощо. В 1912 р. було вивезено на продане в Англію масла тваринного на 68 млн. крб., що перевищувало (в крб.) у 2 рази вартість річного видобутку сибірського золота. Порівняно з 1894 р. поголів'я коней збільшилося на 37%, а великої рогатої худоби – на 63%. Споживання м'яса в містах імперії в 1913 р. становило 88 кг у рік на душу населення.

Імперія ставала головним виробником сільськогосподарської продукції в Європі і навіть у світі. І це в умовах розгортання селянської реформи, що в силу певних причин так і не була завершена. Крім цього, слід зазначити, що в результаті аграрної реформи посівні площі в окремих регіонах розширилися від 55 до 75% особливо в Сибіру, на Північному Кавказі, у Нечорноземному центрі Росії. Землі названих регіонів раніше вважалися «незручними» для обробітку, тепер сильний господар зміг їх обробляти і збирати на них врожаї.

Завдяки виділенню селян з общини на хутори та відруби розширилися посівні площі в Україні та збільшилися валові збори сільськогосподарської продукції. Тільки за 1910 – 1913 рр. посівна площа в Україні зросла на 900 тис. десятин і в 1913 р. становила 22,9 млн. десятин. В українських губерніях переважали зернові культури, які в 1913 р. займали 90,5% загальної посівної площі. Найбільш інтенсивно зернове господарство розвивалося на Півдні, а також у Лісостеповій зоні. Про його досягнення свідчить розвиток борошномельної промисловості, що налічувала понад 400 підприємств. Крім того, напередодні 1914 р. в Україні налічувалось 120 тис. невеликих вітряків і водяних млинів, близько 10 тис. відносно великих млинів і близько 700 млинів промислового значення.

Висока товарність господарювання в Україні дозволяла їй за обсягами продажу продукції землеробства на європейському ринку тримати першість серед інших землеробських регіонів Російської імперії. Внаслідок розвитку зернового господарства експорт зерна у південних степах України досяг великих розмірів, а продаж зерна з південних портів був важливим джерелом одержання валютної виручки на світовому ринку. Восанне зерно експортувалося в 1914 р. з Миколаєва в Англію, Францію, Норвегію, Бельгію, Німеччину, Голландію, Італію, Австрію, Іспанію, Туніс. Із загального експорту пшениці, що здійснювався імперією, на Україну припадало 90%. На світовому ринку користувалася попитом така сільськогосподарська продукція, як м'ясо, олія, тваринне масло, сало, цукор, жива худоба, домашня птиця, вовна тощо.

Впродовж 1901-1917 рр. виробництво цукру-піску в Україні становило 78- 85%, а цукру-рафінаду – 73- 75% від загального виробництва цукру в Російській імперії.

Серед переробних галузей сільськогосподарської продукції України значного розвитку досягло винокуріння. В 1913 р. в Україні функціонувало 586 винокурних заводів, які продукували 13,5 млн. відер спирту, що становило 11,5% загальноросійського виробництва. До 1914 р. на винокурних заводах перероблялося 15% усього врожаю картоплі, а в Подільській губернії переробка картоплі на спирт дорівнювала 35-40% збору врожаю.

Винокурна промисловість на Волині посідала помітне місце серед інших губерній України. Так, у 1911 р. тут діяло! 25 невеликих за розмірами винокурних заводів. Ними було вироблено 5244 тис. відер спирту. Загальна продуктивність заводів

оцінювалася в 2 886 776 крб.

Винокуріння Волинської губернії мало різко виражений сільськогосподарський характер, оскільки тут понад 90% заводів належали до типу сільськогосподарських. Основною сировиною для винокуріння була картопля, що становила в середньому 62,9% загальної кількості перероблюваної продукції. Крім картоплі, сировиною слугували патока та зерно. Переважним типом винокуріння був хлібно-картопляний – 96% від усіх заводів.

За розмірами виробництва спирту Волинь та Поділля посідали сьоме місце в Російській імперії. Вживання спирту в губернії в 1911 р. становило 0,41 відра на душу населення, тоді як на Поділлі – 0,58 відра, а на Київщині – 0,67 відра. Споживання спирту волинянами було незначним і мало тенденцію до зниження. З Волинської губернії активно вивозили спирт у сусідні губернії. У середньому за десятиріччя вивіз спирту з губернії за кордон становив 19% загальноросійського виробництва. Спирт відправлявся головним чином на турецькі ринки.

Винокуріння було не лише прибутковою галуззю промисловості, а й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва, що мало важливе значення в умовах Полісся. Невід'ємний складник поліських сівозмін землеробства — культура картоплі добре підходила до місцевих ґрунтових умов. Вона широко використовувалася у галузі тваринництва та винокуріння, що стало помітним фактором у розвитку продуктивних сил поліського регіону.

На відміну від общини хутірські та відрубні господарства виявились більш результативними. Відомий історик М. Покровський наводить деякі дані про стан справ у селянських господарствах. На півдні України, зокрема у Бердянському повіті, общинні землі дали за 1912-1913 рр. по 6,5 ц озимої пшениці і 8,1 ц ячменю з гектара, а хutorяни зібрали по 10,2 ц пшениці і 10,4 ц ячменю з гектара. Внаслідок підвищення врожаїв експорт хліба порівняно з початком століття майже подвоївся (якщо взяти 1800 р. за 100%, то в 1911 р. мали 196%). І це за тих умов, коли населення повністю було забезпечено продуктами харчування, а легку промисловість – сировиною, оскільки в дореволюційній Росії не практикувався метод вивезення за кордон сільськогосподарської продукції, якщо нею не забезпечене своє населення. В 1913 р. вперше в країну було імпортовано трактори та інші сільськогосподарські машини, застосування яких певною мірою сприяло підвищенню рівня ведення землеробства і позитивно позначилося на розвитку тваринництва.

Помітні зрушення в селянському господарстві, що нарощувало виробництво картоплі, хмелю, зерна, цукрових буряків на ринок, відбувалися на Волині. Тут появляються високорентабельні господарства, які можна класифікувати як фермерські. За обсягом прибутку з десятини землі вони наближались до великих поміщицьких аграрних господарств. Так, у маєтках братів Терещенків прибуток з десятини пшениці становив 27 крб., у заможних селянських господарствах Волинської губернії – 25,5 крб. На поміщицьких землях і в господарствах заможних селян працювали строкові робітники, але їх робоча сила застосовувалася не даремно, а мала ту ціну, яка складалася тоді на ринку. Причому заробітна плата цієї категорії працівників постійно зростала, що, до речі, зазначали дослідники.

Переконливим показником розвитку сільського господарства в Україні є нагромадження селянських коштів в ощадних касах. Якщо в 1905 р. суми таких внесків на Правобережжі становили 11 115 тис. крб., то в 1912 р. – 14 278 тис. крб.

Столипінська реформа надала вибухового характеру темпам розвитку

сільськогосподарського виробництва і водночас – соціально-економічному прогресу країни. Зростання продуктивності праці в сільському господарстві сприяло створенню надлишку робочої сили на селі, яка знайшла себе на будовах міста, у галузі промисловості, залізничному транспорті. Матеріали дослідження стану справ у створених внаслідок столипінської реформи хутірських та відрубних господарствах показують, що землевпорядкування наблизило селян до землі. Понад 75% одноосібних господарств мали землю на одній ділянці, тоді як до впорядкування землеволодіння майже 76% їх становили черезсмузжя та багатосмузжя.

З переходом до одноосібного користування землею майже вдвоє скоротилася чисельність господарів, які не мали ніяких будівель і проживали на чужих садибах. Загальна кількість будівель після землевпорядкування збільшилась, вартість їх зросла на 24,6%.

З часу нового землевпорядкування простежується значне поліпшення і в способах обробітку ґрунту. Примітивне знаряддя оранки — соха повсюдно замінялася плугом. Широко застосовувались сільськогосподарські машини, зокрема сіялки, віялки, жатки, сінокосарки і сортувалки. Загальна вартість сільськогосподарського інвентаря підвищилася за цей період на 41%, особливо зросла вартість знарядь і машин на хуторах. Селянин припинив продаж органічних добрив поміщику і став застосовувати їх на своїй ділянці.

У зв'язку з переходом до приватного володіння землею різко змінилося ставлення хуторян і відрубників до землі. У них пробудилося почуття власності до землі, що викликало прагнення використати кожен клаптик одержаної ділянки якомога продуктивніше. За 2-3 роки одноосібники провели значні меліоративні роботи в третині загального числа господарств. Хуторяни ці роботи на своїх ділянках провели майже на 70%. Отже, створення хутірських та відрубних господарств, продуктивність праці в яких була значно вищою, ніж в общині, стало позитивним фактором, що сприяв збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції та підвищенню матеріального рівня трудящого селянства.

Створення хутірських та відрубних господарств сприяло бурхливому розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні, як і у всій Російській імперії. Чисельність одноосібних господарів – учасників у різних її формах з часу розселення на хутори в державі зросла майже в п'ять разів. На відміну від общинника-бідняка, заможному підприємливому селянину кооперація стала органічно необхідною. Вступ до артілі не вимагав великих коштів, і тому в її складі переважали селяни-бідняки і середняки, які мали одну-дві корови, одного-двох коней. Селяни кооперувалися для більш вигідного збуту продукції, організації її переробки і навіть виробництва, спільного придбання сільськогосподарських машин, створення колективних агрономічних, ветеринарних, меліоративних та інших служб.

На перших порах сільськогосподарські кооперації створювалися з ініціативи урядових інструкторів за допомогою позик Державного банку. Згодом їх опорою стали земські каси дрібного кредиту і система селянської кредитної кооперації. Поширення останньої відбувалося в два етапи. На першому з них переважала адміністративна форма регулювання відносин дрібного кредиту (слід зауважити, що уряд стимулював кооперативний рух). На другому етапі сільські кредитні товариства, які вже нагромадили капітали, мали самостійність у своєму розвитку. На базі кредитних товариств створювалися різні форми кооперації на селі. Про темпи росту кооперації, викликаного аграрною реформою, свідчать такі цифрові дані: в 1901 –

1905 рр. в імперії налічувалось 641 селянське споживче товариство, а в 1906 – 1911 рр. – 4715 товариств.

Водночас із споживчою швидко розвивалася також кредитна кооперація, яка відіграла помітну роль у прогресуванні сільського господарства України. Кредитні товариства дали сильний імпульс поширенню виробничих, споживчих, збутових кооперацій. На кооперативній основі в українських селах створювалися м'ясо-молочні та маслоробні артілі, сільськогосподарські товариства, споживчі лавки, селянські артільні молочні заводи, які були продуктивними і вигідно продавали свою продукцію, що користувалася великим попитом на імперському ринку.

Кооперативний рух не залишив осторонь жодного українського села. Найактивніше діяла сільськогосподарська кооперація на Правобережжі, зокрема у Волинській губернії. Лише за 1910- 1913 рр. кількість споживчих товариств на Волині зросла з 80 до 132, тобто майже в 1,7 рази. Сільське товариство, кустарні промисли, промисловість виробляли таку кількість товарної продукції, що її реалізація мала потребу в спеціальному регуляторі – біржах. Київська біржа вже була неспроможна пропускати всю масу пропонованої продукції, тому на Правобережжі постала потреба принаймні ще в одній такій посередницькій структурі. У 1910 р. була заснована товарна біржа в Рівному.

До жовтня 1917 р. в українському селі функціонувало близько 20 тис. різних виробничих кооперативних об'єднань та формувань, зокрема таких, як олійниці, маслобойні, круподерні, млини, молочарні, салом'ясокопильні, сироварні, гуральні, ситроробні, цукроварні, фруктосушарні, крохмалоробні тощо. Зворушливе захоплення викликала насправді унікальна майстерність творців вітряків буквально по всій Україні, особливо в степовій та лісостеповій зонах. Майже в кожному селі діяли чинбарські та шорні майстерні, скорняцькі кооперативні формування тощо. Вони органічно вросли в плоть життєдіяльності села, були не тільки доцільними, а й бажаними, раціональним фактором господарювання на селі. Про це, до речі, вмотивовано писав у своїх працях відомий економіст, сучасник П. Столипіна М. Туган-Барановський, який був переконаним прихильником кооперації на селі. Цей досвід кооперації нині використовується у всьому цивілізованому світі, передусім у таких країнах, як Швеція, Фінляндія, Австрія, Бельгія, Канада, Голландія та ін. Канадці не соромляться визнати, що багато чого взяли з досвіду наших попередників і збагатили його, пристосували до своїх потреб, вдосконалили на свій лад.

На території Подільського краю передумови розвитку ринкових відносин були закладені ще у дореформений період. Однак, у регіоні цей процес мав цілий ряд особливостей. Завдяки сприятливим географічним і кліматичним умовам ще протягом першої половини XIX ст. Поділля формується як район виробництва товарного хліба, а починаючи з 40-50-х рр. XIX ст. – цукрових буряків. Незважаючи на значне зростання посіву зернових культур, урожайність на селянських полях Поділля залишалась низькою. Зберігалась значна залежність землеробства від природних факторів, що за умови переважання зернового напряму сільського господарства краю значно підвищувало економічний ризик неврожаїв. Підвищити врожайність можна було завдяки впровадженню інтенсивних методів господарювання, так необхідних за умов ринкової економіки. В свою чергу, їх розвиток можливий лише за умов існування високого рівня аграрної культури в сільському господарстві, що ґрунтується на наукових методах ведення рільництва і тваринництва. Використання сучасних для того часу шляхів збільшення врожайності

польових культур, покращення стада тварин якнайширшими колом аграрних виробників, у тому числі й численними порівняно дрібними селянськими господарствами, було надійною запорукою ефективного/прибуткового господарювання в умовах конкуренції, притаманної ринковим відносинам. Тому в названий час на Поділлі особливо гостро повстало питання розвитку сільськогосподарської науки та освіти, її проникнення в усі соціальні верстви та групи оскільки від його вирішення значною мірою залежало економічна та соціальна стабільність в значному українському регіоні.

Приклад сільського господарства Поділля другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. демонструє переважання саме інтенсивних методів господарювання, під якими ми розуміємо порівняно більші витрати капіталу на одиницю площі земельної ділянки. За умов ринку, коли на рахунку кожна копійка, таке інвестування коштів у аграрне виробництво можливе лише при умові гарантії повернення їх та отримання прибутку. В умовах формування індустріального суспільства єдиною відповіддю на такі виклики часу мало стати створення регіонального осередку наукових досліджень в сільському господарстві, необхідність появи якого була продиктована всім соціально-економічним та культурним розвитком подільського краю протягом ХІХ – початку ХХ ст.

Висновки

Таким чином, в умовах швидкого розвитку капіталізму та розбудови індустріального суспільства одним з найбільш ефективних шляхів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва є його наукова організація. В свою чергу вона не можлива без створення відповідної освітньої та методологічної бази на регіональному рівні. Не випадково на території густонаселеного Поділля, де екстенсивне аграрне господарство себе вичерпало ще на початку ХІХ ст., в період національно-демократичної революції розпочав свою діяльність Український Університет, одним з факультетів якого став сільськогосподарський [29, с.16]. Нині це Подільський державний аграрно-технічний університет, один з центрів підготовки кваліфікованих фахівців в аграрному виробництві Поділля.

Список використаних джерел

- [1] Каденюк О. С. Аграрна історія України. Кам'янець-Подільський : Абетка. 2005. 300 с.
- [2] Каденюк О. С., Ісакова Н. Л., Беренштейн Л. Ю., Коломієць С. С. та ін. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). Київ, 2003. 221 с.
- [3] Гурко В. И. Устои народного хозяйства. Санкт-Петербург, 1902.
- [4] Флоров В. И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. Винница, 1917.
- [5] Доклады Подольской губернской управы по делам земского хозяйства. Каменец-Подольский, 1909. № 30. 340 с.
- [6] Обзор Подольской губернии 1908 г. Винница, 1908. 220 с.
- [7] Свод законов Российской Империи. 1890. Т. XIV.
- [8] Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 11.
- [9] Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 12.
- [10] Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 13.
- [11] Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 297.

- [12] *Державний архів Хмельницької області*. Ф. 228. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 316.
- [13] *Державний архів Хмельницької області*. Ф. 228. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 302-304.
- [14] Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольск, 1889.
- [15] Обзор Подольской губернии за 1905 г. (Приложение к ежегодным отчетам Подольского губернатора). Каменец-Подольский, 1906.
- [16] Догорукий П. Российская родословная книга. 3-я часть, Санкт-Петербург, 1856. 618 с.
- [17] Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении. Київ, 1913.
- [18] Волохов Л. В. Сахарная промышленность России в цифрах. Київ, 1913.
- [19] *Кам'янець-Подільський міський державний архів*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 10600.
- [20] *Кам'янець-Подільський міський державний архів*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 10600.
- [21] В помощь сельскому хозяину. *Газета Киевский отклик*. 1904. № 192.
- [22] Отчет агрономической помощи хозяйствам за 1910 г. Каменец-Подольский, 1911.
- [23] Отчет по оказанию агрономической помощи хозяйствам единоличного владения в Подольской губернии за 1911 г. Каменец-Подольский, 1912.
- [24] Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський, 2004. 420 с.
- [25] Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в сільських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.). *Український Історичний Журнал*. 1977. № 4. С. 100-106.
- [26] Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. (На материалах Украины). Самара, 1992.
- [27] Шмит А. Что кому из нас сажать в своїх садах. Санкт-Петербург, 1899. 126 с.
- [28] Бертесон В. «Распространение сельскохозяйственных знаний среди крестьян». *Справочный листок сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности*, 1906. №8. с.4.
- [29] Каденюк О. С., Нестеренко В. А. Михайлик А. О. Подільський державний аграрно-технічний університет. Хронологія подій. Документи. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін О.В., Абетка, 2009. 100 с.